

THẦN BẾP TRONG VĂN HÓA VIỆT NAM

Tóm tắt: Bài viết khảo cứu tục thờ lửa trong các nền văn hóa khác nhau như Ấn Độ, Trung Hoa, Hy Lạp - La Mã. Bài viết cũng đề cập tới tục thờ lửa qua các nghi lễ của các dân tộc ở Việt Nam như người Kinh, Mường và các dân tộc thiểu số Tây Nguyên. Từ hình thức thờ lửa sơ khai đã chuyển thành tục thờ “Thần Lò” với cái tên Táo Quân trong văn hóa Trung Hoa, “Thần Bếp” với cái tên Ông Táo trong văn hóa Việt Nam. Tác giả đã mô hình hóa quá trình phát triển loại hình tôn giáo này trong văn hóa Việt Nam. Mặc dù thừa nhận sự du nhập một số yếu tố văn hóa từ Trung Hoa, tác giả đã chỉ ra những đặc trưng bản địa của người Việt bằng việc so sánh những tương đồng, dị biệt trong cách thờ cúng Táo Quân của người Việt và người Hoa. Bài viết còn đề cập đến những biến đổi thờ cúng “Ông Táo” trong xã hội Việt Nam đương đại.

Từ khóa: Thần Bếp, thờ lửa, tương đồng, dị biệt, văn hóa, Việt Nam.

Trong những ngày cuối tháng 8/2014, báo chí quốc tế liên tục đưa tin “phiến quân IS” (tổ chức Nhà nước Islam giáo tại Iraq) cưỡng hiếp và tàn sát nhiều người thiểu số Yazidi. Điều này khiến cho Hoa Kỳ và Liên Hợp quốc buộc phải có biện pháp khẩn cấp và mạnh tay để “ngăn chặn nạn diệt chủng đối với người Yazidi.” Vậy người Yazidi là ai? Vì sao Hoa Kỳ và Liên Hợp quốc cần phải có sự trợ giúp ngay lập tức đối với họ? Xin bỏ qua các vấn đề chính trị, chúng tôi chỉ xin đề cập đến văn hóa của người Yazidi như một “hiện vật sống” về một tôn giáo nhất thần lâu đời nhất trên thế giới còn tồn tại đến ngày hôm nay, đó là *Báí Hỏa giáo*. Báí Hỏa giáo (Zoroastrianism) do Nhà Tiên tri Zoroaster (Zarathustra) sáng lập từ 3.500 năm trước tại một vùng thuộc Iran ngày nay. Đây là tôn giáo chính thống của đế quốc Ba Tư hùng mạnh trong khoảng từ năm 600 tr. CN đến năm 650, nhưng hiện nay số lượng tín đồ chỉ còn khoảng 190.000 người (theo *The New York Times*, 2006). Tôn giáo này có ảnh hưởng mạnh mẽ đến quá trình hình thành niềm tin Đấng Cứu thế Phật giáo (qua biểu

* TS. Viện Nghiên cứu Văn hóa, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam.

tượng Di Lặc - Maitreya) mà chúng tôi đã đề cập đến trong một nghiên cứu gần đây¹. Tuy nhiên, trong tín ngưỡng đa thần, Thần Lửa/Thần Bếp chỉ là một trong số các vị thần sơ khai của nhiều nền văn hóa, trong đó có văn hóa Việt Nam. Vì vậy, để tìm hiểu về Thần Bếp của người Việt, chúng ta cần bắt đầu từ loại tín ngưỡng sơ khai này.

1. Tục thờ lửa ở các nền văn hóa

Thờ cúng hoặc thiêng hóa lửa đã được biết đến ở nhiều nền văn hóa trên thế giới. Điều này dễ hiểu bởi vì lửa là một phần quan trọng trong đời sống văn hóa của con người từ Sơ kỳ Đồ đá cũ, khi họ biết dùng lửa để nướng chín thức ăn, sưởi ấm và xua đuổi thú dữ. Các dấu vết sớm nhất của lửa đã được tìm thấy tại Gesher Benot Ya'aqov, Israel cách ngày nay khoảng 790.000 năm². Bằng chứng Khảo cổ học sớm nhất về loại tín ngưỡng này được tìm thấy ở người Ấn - Ba Tư (Indo - Iranian)³ khoảng 1500 tr. CN. Đây cũng là nơi các nhà khảo cổ học tìm ra vết tích đầu tiên của tục hỏa táng. Trong khi hỏa táng trở nên phổ biến trong Ấn Độ giáo thì nó lại bị chối bỏ trong tôn giáo của những người theo Bái Hỏa giáo sau này. Trong kinh Veda của người Hindu, lửa là một yếu tố trọng tâm của lễ Yajna, với thần Agni - Thần Lửa. Vị thần này đóng vai trò là trung gian kết nối và hòa hợp các tín đồ với nhau và với các vị thần khác. Trong nhánh Vaishnav của Hindu giáo, Thần Lửa Agni được coi như chiếc lưỡi của Đấng tối cao Narayana, vì vậy, tất cả những sự hiển tế được thực hiện đều là sự hy sinh cho Đấng tối cao Narayana⁴.

Ở Trung Hoa, vết tích của việc thờ lửa muộn nhất cũng đã được phát hiện từ đời Hán qua các bằng chứng ngôn ngữ gắn với chiếc bếp lò bằng đất, chữ Táo (灶/竈) trong Táo Công (Ông Táo) có nghĩa là “bếp lò”. Vì vậy, Táo Quân mang hàm nghĩa là Vua bếp. “Tư liệu đầu tiên có ghi chép về Táo Quân là thi tuyển *Thạch Hồ Từ* của thi sĩ Phạm Thành Đại sống dưới triều vua Cao Tông (1127 - 1126) của nhà Tống (960 - 1280). Trong tập thi tuyển, Phạm có bảo mỗi gia đình dân chúng thường cúng ông Táo vào dịp cuối năm để Ngài bay về Trời báo cáo Ngọc Hoàng Thượng Đế biết việc thiện ác của gia chủ đã làm”⁵. Còn ở Hàn Quốc, tên gọi của vị thần có liên quan đến bếp núc cũng được gọi là Táo Vương Thần (Jowangshin 조왕신 / 竈王神). Đây là vị nữ thần chủ về sức khỏe, đặc biệt là đối với những người phụ nữ trong gia đình. Trong khi, ở Nhật Bản, lại phổ biến vị thần bếp có tên gọi là Kamado-no-kami (竈の神) có nghĩa

là Táo thần - Thần Lò. Thần Lò ở Nhật bản có hai loại, một đại diện cho thuyết Âm - Dương (lửa/nước, nóng/lạnh,...) và một có liên quan đến Phật giáo với tên gọi Sambo-Kojin (Tam bảo hoang thần 三宝荒神). Đặc điểm nhận dạng của vị thần này là có hai đôi tay và ba chiếc đầu.

Ở Châu Âu, trong truyền thống văn hóa Hy Lạp - La Mã (Graeco-Roman) thờ lửa có hai hình thức riêng biệt: Lửa lò sưởi và lửa lò rèn. Thờ lửa lò sưởi được duy trì ở Roma với Đức bà Đồng trinh Vestal, vị hộ thần của Nữ thần Vesta và cũng là vị hộ thần của các gia đình. Ở Hy Lạp, vị nữ thần trong nền văn hóa này có tên gọi là Hestia. Những gì có liên quan đến khói lửa cũng có mối liên hệ với thần Hephaestus của người Hy Lạp và thần Vulcan của người La Mã. Tuy nhiên, hai vị thần này dường như là các vị thần bảo vệ phùng hội và chống hỏa tai ở các thành phố hơn là những vị “Thần Lửa” thực thụ. Một chi tiết khác có liên quan đến tục thờ lửa là sự mê hoặc thần Prometheus (Prômê-tê) trong văn hóa Hy Lạp - người đã đánh cắp lửa cho con người từ các vị thần ở trên Trời. Hầu hết các hình thức thờ lửa trong các tôn giáo Hy Lạp - La Mã đều có liên quan đến công việc nấu hoặc nướng chín con vật trước một bàn thờ của một ngôi đền. Ngoài ra, trong các nền văn hóa khác ở châu Âu cũng có các vị thần có liên quan đến tục thờ lửa hoặc các huyền thoại về lửa như thần Belenus của người Celtic, thần Svarog của người Slavic,...

Ở Việt Nam, mặc dù chưa tìm thấy vết tích của tục thờ lửa qua các hiện vật khảo cổ học nhưng trong đời sống văn hóa các tộc người thì lửa luôn là một thành tố quan trọng trong mọi nghi lễ. Chẳng hạn, các nghi lễ của người thiểu số luôn được thực hiện bên đồng lửa, còn trong văn hóa của người Mường có cả một huyền thoại về Buil Mòong (một loại ruồi to) lên Cặm-cột-vót-nhui học cách làm ra lửa cho Lang Tá Cắn bằng cách dùng máng cây khô và lạt giang già cọ xát tạo ra lửa⁶. Riêng người Kinh, mặc dù xã hội đã phát triển ở một mức độ cao, nhưng di vết của một loại hình tín ngưỡng có liên quan đến lửa vẫn tồn tại qua việc đốt các đình trâm và cây hương/nhang trong các nghi lễ cúng tế hiện nay.

Đặc biệt, “tín ngưỡng” *Vua Lửa* vẫn tồn tại trong văn hóa của người Tây Nguyên tới đầu thế kỷ XX. “Ba ông vua là Vua nước, Vua lửa và Vua gió, dầu không hề là một thể chế pháp trị, chỉ đơn thuần mang tính chất thần quyền, nhưng sự chi phối của họ trong đời sống tâm linh của những cư dân bản địa, với nền văn minh lúa nước vẫn có ảnh hưởng khá lớn từ xa

xưa. *Đại Nam Liệt Truyện Chính Biên* khắc họa khá rõ những vùng đất của Thủy Xá (Vua Nước) và Hỏa Xá (Vua Lửa). Trong những khảo cứu của các nhà dân tộc học người Pháp cũng như trong *Phủ Biên Tạp Lục*, Lê Quý Đôn đã từng nhắc đến vùng đất này. Những người kẻ tục Hỏa Xá theo truyền thống là phải mang họ Siu. Vì thế, ngôi vị của các Potao Apuih không phải là cha truyền con nối mà là sự lựa chọn những người trong họ. Nếu người được chọn ưng thuận, người trong vùng sẽ chuẩn bị lễ cúng gồm trâu, heo, gà, rượu..., tuyệt nhiên không có bò. Và đặc biệt, những người mang họ Siu cũng không được nuôi bò. Vua cũng chỉ được lấy một vợ như người bình thường. Con của vua đều phải lăn lưng trên rẫy, vật lộn với thiên nhiên, muông thú để kiếm cái ăn”⁷.

Có thể thấy tục thờ lửa ở các nền văn hóa nói trên hầu hết đều có liên quan đến bếp lò và công việc bếp núc và hầu hết đều là các tục lệ dân gian. Chỉ riêng người Yazidi sở hữu một tôn giáo nhất thần có liên quan đến lửa, đó là Bái Hỏa giáo và ở Việt Nam có tồn tại tục thờ Vua Lửa ở Tây Nguyên. Trong văn hóa của người Việt, việc thờ lửa hoặc có liên quan đến lửa đã dung hợp với tục thờ Táo Quân của người Trung Hoa và phát triển thành một loại hình tôn giáo mang tính phổ quát khắp ba miền Bắc, Trung, Nam, đồng thời trở thành một nghi lễ không thể thiếu trước dịp Tết Âm lịch. Đặc biệt, trong hơn một thập niên qua, với sự phát triển của công nghệ thông tin truyền thông, một chương trình giải trí có liên quan đến Ông Táo - Táo Quân của Đài Truyền hình Việt Nam có tên *Gặp nhau cuối năm* vào buổi tối giao thừa. Đây là một trong những một chương trình đặc sắc không chỉ được người dân yêu thích dưới góc độ giải trí mà còn được nhiều người quan tâm dưới góc nhìn xã hội.

2. Thần Lò trong văn hóa Trung Hoa

Vị “Thần Lò” mang tên Táo Quân trong văn hóa Trung Hoa khi được đưa vào văn chương đã hình thành nên vô số huyền thoại như Viêm Đế (tức Thần Nông) mang lửa đến cho dân nên khi chết được thờ làm thần bếp (theo *Hoài Nam Tử*), Chúc Dung là thần quản lý lửa do Viêm Đế mang tới, khi chết người dân thờ làm Thần Lửa (theo *Lã Thị Xuân Thu*), Táo Quân tên Tô Cát Lợi, vợ là Vương Thị (theo *Ngũ Kinh Di Nghĩa*)... Những truyền thuyết này nhiều tới mức các nhà khoa học đã thống kê “có ít nhất là 40 truyền thuyết về nguồn gốc của Táo Quân. Truyền thuyết phổ biến nhất như sau: Có người tên là Trương Táo Vương lấy vợ tên Quách Đình Hương, một người đức hạnh và giỏi giang. Một thời gian sau,

Trương chán chê vợ, bèn dan díu với một ả kỹ nữ tên là Lý Hải Đường. Lý xúi giục Trương bỏ vợ theo ả. Đỉnh Hương ra đi với hai bàn tay không, rồi trở về nhà bố mẹ ruột. Trương và Lý chung sống với nhau, gia đình dần dần suy sụp, Lý quay trở lại nghề bán phấn buôn hương, Trương nghèo đói, mù lòa, bèn đi ăn xin. Tình cờ, Trương lạc bước đến nhà vợ. Đỉnh Hương nhận ra chồng ngày xưa, đau lòng thấy chồng mù mắt, xin ăn, bèn dọn cho chồng cũ món mì sợi mà ngày xưa chàng rất thích. Trương ăn, bỗng sững sờ, sao món ăn này giống món ăn ngày xưa vợ anh từng nấu, bèn khóc. Đỉnh Hương gọi: “Trương Lang! Trương Lang! Mở mắt ra!” Trương mở mắt ra, mắt sáng trở lại, nhìn thấy vợ cũ, lòng hổ thẹn bèn chạy trốn, nào ngờ chạy tọt vào bếp lò chết cháy. Đỉnh Hương cố sức kéo chân chồng ra, ai ngờ chân lìa ra. Kể từ đó người đời gọi dụng cụ để cào than trong bếp là “Trương Lang Túc” (chân Trương Lang.) Đỉnh Hương thương xót chồng và thờ tại bếp lò nơi chồng mất mạng. Tục thờ Táo Quân có lẽ từ đó”⁸.

Bỏ qua những nội dung hoang đường từ các truyền thuyết, tục thờ Thần Lò Trung Hoa có thể tóm lược như sau: Tục thờ này đã ra đời trong văn hóa Trung Hoa từ hơn 2.000 năm qua. Loại hình thờ cúng này mang đến cho người Trung Hoa một niềm tin rằng vị Thần Lò trong gia đình sẽ “ghi chép” lại mọi việc làm của gia chủ trong cả năm và sẽ báo cáo lên Ngọc Hoàng vào cuối năm. Ngày vị Thần Lò này lên báo cáo với Ngọc Hoàng là ngày 23 tháng Chạp Âm lịch. Trước khi vị Thần Lò lên Thiên đình để báo cáo, gia chủ phải chuẩn bị mọi hành trang để vị thần này lên đường. Người Trung Hoa tin rằng, việc cúng thần bằng các thực phẩm có vị ngọt sẽ mang lại những lời ngọt ngào từ vị Thần Lò tới Ngọc Hoàng. Sau khi báo cáo với Ngọc Hoàng, vị Thần Lò này sẽ trở về với gia đình vào ngày đầu tiên của năm mới.

Như vậy, từ khi hình thành tục thờ lửa, thay vì một vị Thần Lửa như vị thần của người Yazidi, người Trung Hoa đã sáng tạo nên một vị Thần Lò. Vị thần này đã được Đạo giáo hóa thành Táo Vương của người Trung Hoa. Từ đây, Táo Vương phát triển thành bộ ba Thổ Công, Thổ Địa, Thổ Kỳ và ảnh hưởng tới các nền văn hóa đồng văn như Hàn Quốc, Nhật Bản và Việt Nam. Ở mỗi nền văn hóa du nhập tục thờ này, biểu hiện của vị Thần Lò lại có những biến đổi để thích nghi với nền văn hóa tiếp nhận nó. Chính sự biến đổi này đã tạo nên những khác biệt trong tục thờ Thần Bếp của Hàn Quốc, Nhật Bản, Việt Nam và khác với Thần Bếp Trung Hoa.

Dưới đây, chúng tôi sẽ tìm hiểu những khác biệt của loại tục thờ cúng này cũng như những biểu hiện của nó trong văn hóa Việt Nam.

3. Thần Bếp trong văn hóa Việt Nam

Mặc dù tiếp nhận Táo Quân từ văn hóa Trung Hoa, nhưng khi vào Việt Nam, vị thần này đã không còn là Thần Lò mà thực tế lại là vị Thần Bếp. Gọi là Thần Bếp vì trong văn hóa Việt Nam ở Miền bắc cũng như Miền Nam hầu như không sử dụng lò đất (chữ Táo (灶) trong văn hóa Trung Hoa gồm bộ Hỏa đặt cạnh chữ Thổ - Lửa và Đất) mà thay vào đó là chiếc kiềng (theo cách gọi ở Miền Bắc) hay cà-ràng (theo cách gọi của Miền Nam). Còn các vị Thổ Công, Thổ Địa, Thổ Kỳ trong văn hóa Trung Hoa khi du nhập vào Việt Nam được gọi là Thần Đất, Thần Nhà và Thần Bếp. Như vậy, Thần Bếp trong văn hóa Việt Nam có sự đan xen (hay lẫn lộn) giữa các vị thần nói trên trong văn hóa Trung Hoa và cũng thiếu sự rạch ròi giữa Thần Đất và Thần Bếp trong văn hóa Việt Nam. Điều này được thể hiện qua các nghi lễ thờ cúng Ông Táo của người Việt. Theo đó, vai trò của vị Thần Lửa không rõ ràng trong khi vai trò của vị Thần Bếp thì hết sức mờ nhạt. Dường như vai trò của Ông Táo trong văn hóa Việt Nam giống như một vị thần chuyên trách việc giám sát hành vi và sinh hoạt của gia chủ để báo cáo với “cấp trên” ở Thiên đình (!).

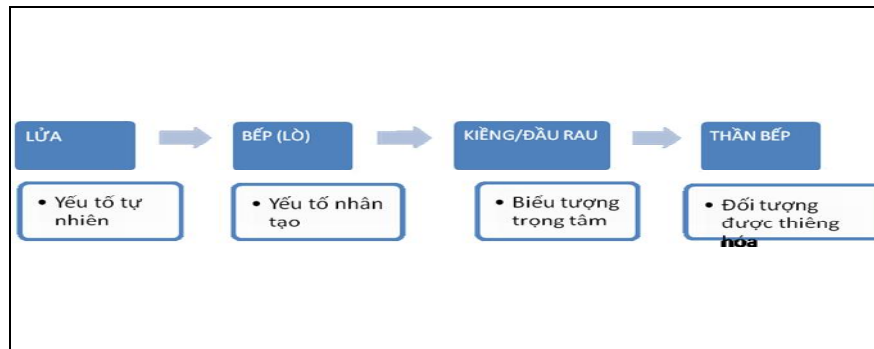
Ở Việt Nam, sự tích Ông Táo có khá nhiều “phiên bản” (thuật ngữ thường dùng trong nghiên cứu văn hóa dân gian gọi là *dị bản*) và đã được Nguyễn Đồng Chi ghi lại khá đầy đủ trong *Kho tàng truyện cổ tích Việt Nam* từ trang 207 đến trang 210⁹.

Qua các câu chuyện trong cuốn sách nêu trên, có thể đi đến một nhận xét như sau:

Các truyền thuyết về Thần bếp ở Việt Nam có nhiều loại/dị bản khác nhau. Kết cấu của cốt truyện thường có ba nhân vật chính gắn với một cuộc tình đau khổ, oan ức cho cả ba nhân vật chính. Kết cục là các nhân vật đều chết nhưng cái chết của họ sau đó được giải oan và được các đấng tối cao (như Ông Trời, Ngọc Hoàng,...) cứu rỗi và họ được phong thần. Các câu chuyện xoay quanh nội dung gia đình (câu chuyện mang tính bếp núc), có tình yêu, có bị thương nhưng kết thúc thường là “có hậu.” Tìm hiểu các tình tiết lặp lại thường thấy ở các huyền thoại, truyền thuyết nói trên, chúng ta có thể nhận ra một biểu tượng trọng tâm (core symbol) ở đây là một “bộ ba” nhân vật gắn với một thực tại (fact)¹⁰ được biểu hiện qua chiếc kiềng ba

chân hay ông Đầu Rau “ba cục” ở Việt Nam cũng như vị thần ba đầu ở Nhật Bản. Để hiểu hơn về quá trình phát triển của dạng thờ cúng này trong văn hóa Việt Nam, chúng ta có thể mô hình hóa như sau:

Mô hình 1: Quá trình hình thành Thần Bếp trong văn hóa Việt Nam

Như vậy, Thần Bếp trong văn hóa Việt Nam là một biểu tượng được thiêng hóa thành thần từ các thành tố tự nhiên và văn hóa. Mặc dù có du nhập một số yếu tố văn hóa từ Trung Hoa nhưng tín ngưỡng Thần Bếp ở Việt Nam vẫn mang nhiều đặc trưng bản địa của người Việt khác với văn hóa Trung Hoa. Những khác biệt này đã được nhà nghiên cứu Lê Anh Minh tổng hợp trong bảng sau:

Bảng 1: So sánh điểm tương đồng và dị biệt giữa Táo Quân ở Việt Nam và Táo Quân ở Trung Quốc

	TÁO QUÂN VIỆT NAM	TÁO QUÂN TRUNG QUỐC
Tương đồng	- Thần bảo hộ cho gia đình, ảnh hưởng phúc thọ từng thành viên gia chủ do báo cáo hằng năm (23 tháng Chạp) về Trời. - Lễ Tống Táo (23 tháng Chạp) - Lễ tiếp táo (30 tháng Chạp hoặc ít ngày sau đó) - Cúng tế thành khản (Hoa quả, trà rượu, nhang, đốt pháo, vàng mã, xôi gà, cá chép ... Người Trung Quốc thường cúng mật ong và bánh nếp...). Lễ vật không bắt buộc, tùy gia đình. Táo Quân được thờ trong bếp mỗi gia đình. - Được dịch sang ngôn ngữ Tây Phương: ANH (The God of the Stove, The God of the Hearth, The Kitchen-God) - PHÁP (Génie de l'âtre, Génie du fourneau) - ĐỨC (Herdgott).	
Dị biệt	- Ảnh hưởng tục thờ TRỜI, tin tưởng người và thần linh có thể giao cảm với nhau.	- Ảnh hưởng Đạo giáo (sản phẩm tượng tượng của Lý Thiểu Quân) -

	- Có khoảng vài ba dị thoại (tức là huyền thoại ít bị cải biến) - Bộ Tam: Hai ông một bà (ngụ ý: chế độ mẫu hệ, nguyên tắc cấu tạo bếp lò) - Có từ thời rất xa xưa, phỏng định vào lúc người Việt Nam biết sống định cư nông nghiệp, theo chế độ mẫu hệ, biết sử dụng lửa nấu nướng ẩm thực. - Giải thích nguyên tắc cấu tạo bếp lò - Nhắc lại về lửa (bắt nguồn cho nền văn minh nhân loại) - Thể hiện óc thông minh sáng tạo của tổ tiên người Việt (chế tạo bếp lò, sử dụng lửa, đời sống nông nghiệp, săn bắn). - Tên gọi: ông Táo, Vua Bếp, Táo Quân, ông Công, Thần Bếp, Đông Thần (Đông Trù Tư Mệnh Táo Phủ Thần Quân), Đông Trù...	Ảnh hưởng Phật giáo (luật nhân quả báo ứng đối với Trương Táo Vương.) - Có trên 40 dị thoại, phổ biến nhất là Trương Táo Vương và Quách Đình Hương. - Một người (của Đạo giáo) hoặc hai người (vợ chồng Trương-Quách) - Có từ đời Hán (206 tr. CN - 220), thoát đầu phổ biến trong giới Luyện Đan (alchemy) trong Lễ Tế Lò. Về sau (khoảng Đường, Tống phổ biến đại chúng thành thần bảo hộ gia đình). - Không giải thích nguyên tắc cấu tạo bếp lò -Nhắc lại về lửa-giải thích tên gọi của cái cào than (Trương Lang Túc) - Dấu vết ảnh hưởng của tôn giáo (Đạo giáo, Phật giáo). - Tên gọi: Táo Quân, Táo Vương, Tư Mệnh Phủ Quân, Táo Thần, Viêm Đế, Hoàng Đế, Trọng Lê, Ngô Hôi, Tô Cát Lợi, Thần Từ Quách, Trương Đan, Nhường Tử, Định Phúc Tài Thần...¹¹
--	--	--

Trong văn hóa Trung Hoa và các nền văn hóa đồng văn Trung Hoa, Thần Bếp thường có một ban thờ riêng và các nghi lễ thờ cúng thường

diễn ra tại nơi này. Tuy nhiên, trong văn hóa Việt Nam, chúng ta hầu như không thấy ban thờ nào dành riêng cho vị thần này mà thường được đặt lẫn cùng các vị thần khác. Tìm hiểu cách thức thờ cúng và tên gọi của các vị gia thần hiện nay trong văn hóa Việt Nam, chúng tôi cho rằng tín ngưỡng thờ Thần Bếp của người Việt là một sự tích hợp văn hóa khá phức tạp của Thần Bếp với các vị gia thần khác như Thần Đất, Thần Tài,... Sự tích hợp này tạo nên một dạng tín ngưỡng nguyên hợp mà chúng tôi đã đề cập đến trong nội dung Thần Đất trong văn hóa Việt Nam ở phần trước.

Có thể nói, quá trình hình thành Thần Bếp là một quá trình biến đổi hết sức phức tạp tại một nền văn hóa nằm ở “ngã tư đường” - văn hóa Việt Nam. Những biến đổi này diễn ra tương đối chậm trong quá khứ nên chúng ta khó nhận ra, nhưng trong một vài thập niên vừa qua, những biến đổi của các biểu tượng có liên quan đến việc thờ cúng Thần Bếp của người Việt Nam đã tạo nên những thành tố văn hóa mới lạ mà chúng tôi sẽ đề cập đến dưới đây.

4. Ông Táo¹² trong xã hội Việt Nam đương đại

Khác với Bái Hỏa giáo, tôn giáo nhất thần của người Yazidi, bắt buộc cộng đồng phải tuân theo¹³, thờ cúng Thần Bếp của người Việt chỉ là một dạng tôn giáo dân gian, nhưng lại phát triển đến một tầm mức phổ quát toàn xã hội. Nghi lễ tiễn Ông Táo ngày 23 tháng Chạp hằng năm là một nghi lễ không thể thiếu của hầu như mọi gia đình người Việt và được thực hiện một cách hết sức thành kính và tự nguyện. Vì sao một tôn giáo có tính “bình dân” lại có thể đóng một vai trò đặc biệt quan trọng như vậy? Điều này có thể lý giải thông qua một trong những nghi lễ, lịch tiết quan trọng nhất của người Việt, đó là Tết Âm lịch.

Tết Âm lịch còn được gọi là Tết Nguyên Đán (元旦). Theo *Hán Việt Từ điển trích dẫn* thì Nguyên Đán là “Ngày đầu năm, tức mùng một tháng Giêng Âm lịch. Còn gọi là: nguyên chánh/chính (元正), nguyên sóc (元朔), nguyên nhật (元日). Đây là ngày “tiết” đầu năm theo lịch Mặt Trăng (Âm lịch) tồn tại ở các nước thuộc nhóm văn hóa đồng văn Trung Hoa như Hàn Quốc, Nhật Bản, Việt Nam. Do tầm quan trọng của Tết Âm lịch trong văn hóa Việt Nam nên công việc chuẩn bị cho ngày trọng đại nhất trong năm này trở nên hết sức đặc biệt, thông thường, công việc chuẩn bị bắt đầu từ ngày 23 tháng Chạp.

Ngày 23 tháng Chạp trở thành một dấu mốc quan trọng cho mọi sự chuẩn bị để đón Tết Âm lịch (có lẽ vì thế mà còn được gọi là *Tết Ông Táo*) để mọi người dân hoàn tất các công việc trong năm, chuẩn bị cho ngày Tết chính. Khoảng thời gian từ Tết Ông Táo đến Tết Âm lịch là những ngày bận rộn nhưng vui vẻ cho mọi gia đình với việc mua sắm Tết, dọn dẹp nhà cửa, trang hoàng không gian sống,... Dường như con người được trở lại là “chính mình” trong những ngày này vì sự tập trung của họ chủ yếu dành cho gia đình. Vào ngày này, người dân làm lễ cúng Ông Táo, chuẩn bị hành trang để Ông Táo lên châu Trời.

Ngoài hương hoa và cỗ cúng, lễ Ông Táo còn có một vật phẩm đặc biệt không thể không có, đó là cá chép - một loài có thực nhưng lại có vô số huyền thoại và biểu tượng được tạo ra như truyền thuyết “cá chép vượt vũ môn,” tranh “cá chép trông Trăng”...¹⁴ Một điều khá thú vị là cá chép để cúng Ông Táo là cá chép tươi, còn sống. Những con cá này sau đó được thả xuống ao, hồ, sông, suối để phóng sinh - một quan niệm có liên quan tới Phật giáo. Tuy nhiên, trong những năm gần đây, do không gian sống ngày càng bị thu hẹp và hồ ao, sông ngòi dần bị lấp và “công hóa” nên việc tìm nơi phóng sinh cho cá chép ngày càng khó khăn. Đặc biệt là trong những ngày bận rộn cuối năm. Một giải pháp mới được đưa ra là cúng cá chép giấy (sau đó hóa cùng vàng mã). Thậm chí, thay vì cá chép, một số gia đình hiện nay chọn “phương tiện” cho Ông Táo bằng hàng mã như các loại xe sang SH (xe máy), Limousine (ô tô) thậm chí cả máy bay, cúng xong rồi cũng hóa (!).

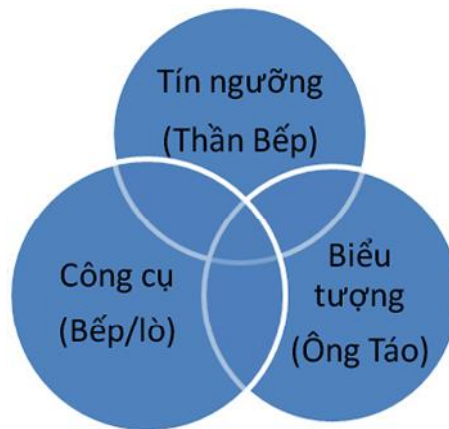
Đi xa hơn trong việc biểu tượng hóa Ông Táo trong xã hội đương đại, Đài Truyền hình Việt Nam (VTV), sau khi chấm dứt chương trình giải trí *Gặp nhau cuối tuần* khá “ăn khách”¹⁵ đã thay thế bằng chương trình *Gặp nhau cuối năm*¹⁶. Đây là một trong những chương trình được ưa thích nhất của VTV trong hàng chục năm qua và có lẽ đây cũng là chương trình có số lượng người xem đông nhất ở Việt Nam vì nó được phát sóng vào buổi tối cuối cùng của năm Âm lịch khi hầu hết mọi người đều có mặt tại nhà.

Có thể nói, hiệu ứng xã hội của chương trình *Gặp nhau cuối năm* của VTV đã vượt quá đích đến của một chương trình hài kịch thông thường trên sóng truyền hình. Tại đây, Ông Táo (được đại diện bởi các *Táo* phụ trách các lĩnh vực quan trọng khác nhau trong xã hội như y tế, giáo dục, giao thông,...) được biểu tượng hóa thành những biểu tượng thời hiện đại.

Mỗi *Táo* này thể hiện một bộ mặt của người đứng đầu lĩnh vực mà *Táo* đại diện như giao thông, giáo dục, y tế,... Việc bầm báo của các *Táo* với Thiên đình trở thành việc công khai hóa những bất cập của lĩnh vực mà mỗi *Táo* làm “tư lệnh” của một ngành. Những nội dung được phản ánh ở đây hết sức dí dỏm nhưng chân thực và sinh động thông qua ngôn ngữ nghệ thuật hiện đại.

Có thể nói, từ việc thờ lửa đến việc thờ cúng và thánh hóa công cụ nấu bếp là một quá trình tích hợp văn hóa hết sức phức tạp từng diễn ra ở nhiều nơi trên thế giới. Ngoài sự tích hợp văn hóa giữa thờ cúng (Thần Bếp) với công cụ (lò/bếp/kiềng) còn có một đối tượng hết sức quan trọng đóng vai trò là một trong ba thành tố cấu thành không thể thiếu, đó là tính biểu tượng, một đặc tính không thể thiếu của mọi loại hình tôn giáo. Nếu thiếu đi thành tố thứ ba này thì chúng ta sẽ không thể nhìn thấy các biểu hiện của Bái Hỏa giáo (Yazidi), Táo Vương (Trung Hoa), Táo Vương Thần (Hàn Quốc), Tam Bảo Hoàng Thần (Nhật Bản) hay Ông Táo (Việt Nam). Vì vậy, khi tìm hiểu loại hình tôn giáo này, chúng ta cần xem xét cả ba thành tố cấu thành mà chúng tôi mô hình hóa trong đồ hình dưới đây.

Mô hình 2: Ba yếu tố cấu thành tục thờ Thần Bếp

Ở Việt Nam, sự góp mặt của Ông Táo không chỉ thể hiện một loại hình tôn giáo, một nét văn hóa mà còn thể hiện một bộ mặt của xã hội. Việc “sắm sanh, lo lót” lễ vật với Ông Táo bằng tiền bạc và các loại phương tiện đắt tiền - dù là hàng mã) để có được bản báo cáo tốt với Thiên đình đã thể hiện tình trạng “chạy chọt” và “báo cáo láo” phổ biến trong xã hội. Bản thân các *Táo*, dù có trong tay quyền lực, nhưng vẫn phải lo lót đối với các cấp cao hơn (các nhân vật Nam Tào và Bắc Đẩu).

Vì vậy, nghiên cứu Ông Táo dưới góc độ xã hội không chỉ cho chúng ta thấy “cái biểu đạt”¹⁷ của ngôn ngữ biểu tượng mà còn thấy “cái được biểu đạt” trong xã hội mà chúng ta đang sống. Như vậy, thông qua việc tìm hiểu biểu tượng của một vị thần “bình dân” trong văn hóa Việt Nam, chúng ta không chỉ hiểu thêm được các giá trị truyền thống của các nền văn hóa khác nhau mà còn có thể nhận thức được những vấn đề nóng bỏng trong xã hội hiện đại. Đây chính là một hướng tiếp cận mới mà chúng tôi đang thực hiện để khám phá những biểu tượng đặc trưng trong văn hóa Việt Nam¹⁸./.

CHÚ THÍCH:

- 1 Đinh Hồng Hải (2013), “Sự biến đổi của tín ngưỡng Di Lặc trong Phật giáo: Từ Đấng Cứu thế Phật giáo đến các biểu tượng Di Lặc thời Trung đại”, *Bảo tàng và Nhân học*, số 3 và 4.
- 2 Goren-Inbar et al. (2004), “Evidence of Hominin Control of Fire at Gesher Benot Ya'aqov, Israel” (Chứng cứ về linh trưởng sử dụng lửa ở Gesher Benot Ya'aqov, Israel), *Science*, 304: 725 - 727.
- 3 Đây là nhóm cư dân thuộc một chi nhánh lớn của gia đình ngôn ngữ Aryan, cư trú ở vùng thảo nguyên Âu - Á giáp sông Ural ở phía tây và dãy Thiên Sơn ở phía đông.
- 4 Madhulika Sharma (2002), *Fire Worship in Ancient India*, Jaipur Publication Scheme.
- 5 Lê Anh Minh (2010), “Táo quân Việt Nam và Táo quân Trung Quốc” trong *Vietsciences* số tháng 2/2007. Xem: <http://vietsciences.free.fr/vietnam/vanhwa/phongtuc/taoquanvn-tq.htm>.
- 6 Theo lời kể của ông Bùi Huy Vọng ở Lạc Sơn, Hòa Bình.
- 7 Trần Hiếu (2014), *Huyền thoại những Potao Tây nguyên - Kỳ 2: Về đất Hỏa Xá*, trong
- 8 <http://www.thanhnien.com.vn/pages/20140717/huyen-tohai-nhung-potao-tay-nguyen-ky-2-ve-dat-hoa-xa.aspx>.
- 9 Lê Anh Minh (2010), Sdd.
- 10 Nguyễn Đồng Chi (2000), *Kho tàng truyện cổ tích Việt Nam*, quyển 1- tập 1,2,3, Nxb. Giáo dục, Hà Nội: 207 - 214.
- 11 Vấn đề lý thuyết có liên quan đến “biểu tượng,” “thực tại” và “biểu tượng trọng tâm” xin tham khảo thêm: Đinh Hồng Hải (2014), *Nghiên cứu biểu tượng: Một số hướng tiếp cận lý thuyết*, Nxb. Thế giới, Hà Nội.
- 12 Lê Anh Minh (2010), Sdd.
- 13 Ở nội dung này, Ông Táo không chỉ còn là một dạng tôn giáo truyền thống mà còn được xem như một biểu tượng văn hóa trong xã hội Việt Nam đương đại.
- 14 Do người Yazidi ở Iraq hiện nay không chịu cải đạo sang Islam giáo theo yêu cầu của “phiến quân” Nhà nước Islam giáo (IS) nên họ bị tàn sát.

- 15 Các truyền thuyết này ít nhiều đều có dấu vết của văn hóa Trung Hoa, hoặc bắt nguồn từ truyền thuyết Trung Hoa. Các tài liệu viết về truyền thuyết hay biểu tượng cá chép trong văn hóa Trung Hoa không dẫn nguồn nhưng cá nhân tôi “ngờ ngợ” rằng motif “cưỡi cá chép” của Táo Quân ở Trung Hoa và Việt Nam khá giống với motif “cưỡi Makara” của Nữ thần Sông Hằng. Cần có chuyên khảo nghiên cứu riêng về vấn đề này.
- 16 Chương trình này thực hiện từ năm 2000 đến năm 2007.
- 17 *Gặp nhau cuối năm* hay còn được gọi là *Táo Quân* là một chương trình truyền hình phát sóng vào 20 giờ ngày cuối năm (Âm lịch) trên các kênh VTV1, VTV2, VTV3, VTV4, VTV5, VTV6 của Đài Truyền hình Việt Nam. Dựa theo truyền thuyết *Táo Quân về Trời*, thông qua buổi châu nơi các Táo báo cáo với Ngọc Hoàng những việc mình đã làm được trong suốt một năm qua, *Gặp nhau cuối năm* tập trung phản ánh, đã kích những vấn đề nóng bỏng, nổi cộm trong năm vừa qua, thuộc các lĩnh vực trong đời sống xã hội như kinh tế, văn hóa, giao thông, điện lực, y tế,... một cách hài hước, dí dỏm. Cách thể hiện kết hợp tấu nói, hài kịch xen lẫn với các điệu dân ca cải lương và nhiều bài nhạc chế (theo trang tin của Đài truyền hình Việt Nam: www.vtv.vn).
- 18 Đình Hồng Hải (2014), *Nghiên cứu biểu tượng: Một số hướng tiếp cận lý thuyết*, Nxb. Thế giới, Hà Nội.
- 19 Các biểu tượng thời hiện đại này sẽ được chúng tôi tiếp tục đề cập trong phần tiếp theo của bộ sách: “Những biểu tượng thời hiện đại” trong tương lai không xa. Hy vọng, đó sẽ là một hệ thống chuyên khảo thú vị về các nhân vật, sự vật, hiện tượng,... đang tồn tại trong xã hội đương đại.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Nguyễn Đồng Chi (2000), *Kho tàng truyện cổ tích Việt Nam*, quyển 1 - tập 1,2,3, Nxb. Giáo dục, Hà Nội: 207 - 214.
2. Đình Hồng Hải (2012), *Những biểu tượng đặc trưng trong văn hóa truyền thống Việt Nam*, tập 1, Nxb. Tri thức, Hà Nội.
3. Đình Hồng Hải (2013), “Sự biến đổi của tín ngưỡng Di Lặc trong Phật giáo: Từ Đấng Cứu thế Phật giáo đến các biểu tượng Di Lặc thời Trung đại”, *Bảo tàng và Nhân học*, số 3 và 4.
4. Đình Hồng Hải (2014), *Nghiên cứu biểu tượng: Một số hướng tiếp cận lý thuyết*, Nxb. Thế giới, Hà Nội.
5. Goren-Inbar et al. (2004), “Evidence of Hominin Control of Fire at Gesher Benot Ya'aqov, Israel”, *Science*, 304, 725 - 727.
6. Trần Hiếu (2014), *Huyền thoại những Potao Tây nguyên - Kỳ 2: Về đất Hòa Xá*, trong <http://www.thanhnien.com.vn/pages/20140717/huyen-toai-nhung-potao-tay-nguyen-ky-2-ve-dat-hoa-xa.aspx>
7. Glahn, Richard van (2004), *The Sinister Way: The Divine and the Demonic in Chinese Religious Culture*. Berkeley: University of California.

8. Lê Anh Minh (2010), “Táo quân Việt Nam và Táo quân Trung Quốc” trong *Vietsciences* số tháng 2/2007. Xem: <http://vietsciences.free.fr/vietnam/vanhua/phongtuc/taoquanvn-tq.htm>
9. Sharma, M. (2002), *Fire Worship in Ancient India*, Jaipur Publication Scheme.
10. Werner, E.T.C. (1932), *A Dictionary of Chinese Mythology*, Shanghai.
11. Werner, E.T.C. (1922), *Myths & Legends of China*, Shanghai.
12. Wolf, Arthur P. (1978), “Gods, Ghosts and Ancestors” in *Studies in Chinese Society*, Stanford University Press.

Abstract

THE KITCHEN GOD IN VIETNAMESE CULTURE

This article examines the cult of fire worship in some culture such as India, China, Graeco - Roman. It also indicates the cult of fire worship through the rites of the Kinh, Mường and other ethnic minorities in Centre Highland in Vietnam. The transformation from the cult of fire worship into the cult of Hearth God in the name of Zao Jun in Chinese culture and Kitchen God in the name of Ông Táo in Vietnamese culture. This text shows the development pattern of this religion in Vietnamese culture. Although recognizing the introduction of Chinese cultural factors, the author indicates the Vietnamese indigenous features in comparing homogeneity and differences of Zao Jun worship of Chinese and Vietnamese. Furthermore, it mentions the transformation in the cult of “Ông Táo” in Vietnamese contemporary society.

Keywords: Kitchen God, cult of fire worship, homogeneity, differences, culture, Vietnam.